

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(67): 07-10

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

सूरजचौबे

शोधच्छात्रः,

साहित्यविभागः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संस्कृतसाहित्ये अमात्यस्य वैशिष्ट्यम्

सूरजचौबे

भूमिका

संस्कृतसाहित्यं भारतीयराजनीतिक-प्रशासनिक-दार्शनिकचिन्तनस्य समृद्धं भाण्डागारमस्ति। राज्य-व्यवस्थायां यथा राजा आत्मा, तथैव अमात्यः तस्य शरीरमिति शास्त्रेषु प्रतिपादितम्। अमात्यः केवलं सेवको न, अपि तु राज्यस्य नीतेर्निर्माता, प्रशासनस्याधारः, तथा राजधर्मस्य संरक्षको भवति। राजा एकः भवति, किन्तु राज्यं बहुधा अमात्यैः एव सञ्चालितं भवतीति धारणा वैदिककालादारभ्य अद्यापि दृश्यते।

अमात्य-शब्दस्य व्युत्पत्तिः

निरुक्तपरम्परायां- “अमा सह वसति इति अमात्यः” अर्थात् यो राजा सह निकटे वसति, राजकार्येषु निरन्तरं संलग्नो भवति स अमात्यः। यास्कस्य निरुक्ते “अमा” इति शब्दः समीपम् अथवा सह इत्यर्थे प्रयुक्तः। अतः अमात्यः राज्ञः अत्यन्तं विश्वासपात्रं भवति।

ऋग्वेदे “अमात्य” शब्दः प्रत्यक्षतः न्यूनतया दृश्यते, किन्तु “सचिव”, “मन्त्रिन्”, “पुरोहित” इत्यादयः पदाः अमात्यसदृशार्थे प्रयुक्ताः। ऋग्वेदे- “सचिवानां प्रथमं मन्यमानः”¹ अत्र सचिवः- राजकार्यसहायकः- अमात्यस्य प्रारम्भिकरूपं द्योतयति।

ब्राह्मणग्रन्थेषु राजसूययागे अमात्यानां भूमिका वर्णिता अस्ति। राजा अमात्यमन्तरा यज्ञमपि न कर्तुमर्हति। शतपथब्राह्मणे उपलभ्यते “अमात्यैः सह राजा राष्ट्रं धारयति” अत्र राष्ट्रधारणे अमात्यस्य अनिवार्यता स्पष्टा।

धर्मशास्त्रेषु राजधर्मः केवलं राज्ञः न, अपि तु अमात्यस्य अपि कर्तव्यं भवति। यतो हि अमात्यः यदि अधार्मिकः भवति तर्हि राजा अपि पतनं गच्छति। मनुस्मृतौ- “अमात्यदोषात् राजा पतति”² इति निर्देश उपलभ्यते, इदं च अमात्यस्य नैतिकमहत्त्वं दर्शयति। संस्कृतसाहित्ये अमात्यस्य मुख्यवैशिष्ट्यानि-

1. राजनिकटवर्तित्वम्
2. नीति-निर्णयक्षमता
3. धर्मनिष्ठा
4. गोपनीयता
5. बुद्धिमत्ता
6. शास्त्रज्ञानम्
7. लोकव्यवहारकौशलम्

एते गुणाः केवलं सेवकस्य न, अपि तु राज्यात्मन इव अमात्यस्य स्वरूपं निर्मायन्ति। अतः स्पष्टं यत् अमात्यः संस्कृतसाहित्ये केवलं पदविशेषः न, अपि तु एकः संस्थागतः बौद्धिकः एवं नैतिकः स्तम्भः अस्ति।

Correspondence:

सूरजचौबे

शोधच्छात्रः,

साहित्यविभागः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वैदिकसाहित्ये अमात्यसंकल्पना

वैदिक युगे राज्यव्यवस्था पूर्णरूपेण संस्थागत न आसीत्, तथापि राजा तथा तस्य सहायका अवश्यं आसन्। अमात्यशब्दस्य प्रत्यक्षप्रयोगः ऋग्वेदे न्यूनः, किन्तु सचिव, मन्त्रिन्, पुरोहित इत्यादयः अमात्यसदृशभूमिकां वहन्ति। ऋग्वेदे “सचिवानां प्रथमं मन्यमानः।”³ अत्र ‘सचिव’ शब्दः राजकार्ये सहयोगिनं बोधयति, यः नीतिनिर्णये, युद्धे, यज्ञे च राजा सह स्थितः भवति। अथर्ववेदे राष्ट्ररक्षणे सहायकारिणां महत्त्वं स्पष्टं दृश्यते “राष्ट्रस्य गोप्ता भवन्तु ते।”⁴ एते ‘गोप्ताः’ पश्चात्कालीन अमात्यानां पूर्वरूपाणि इति विद्वद्भिः मन्यते।

ब्राह्मणग्रन्थेषु अमात्यः

ब्राह्मणग्रन्थेषु यज्ञीयराजनीतिः विकसितरूपेण दृश्यते। शतपथब्राह्मणे राजसूययागप्रसङ्गे अमात्यानां अनिवार्यता उल्लिखिता- “अमात्यैः सह राजा राष्ट्रं धारयति।”⁵ अत्र राष्ट्रधारणे अमात्यस्य केन्द्रीयभूमिका सूच्यते।

रामायणे अमात्यस्य स्वरूपम्

वाल्मीकि-रामायणे अमात्यः नीतिज्ञः, धर्मनिष्ठः, राजहितैकपरः इति चित्रितः। अयोध्याकाण्डे दशरथस्य अमात्याः अत्यन्तं विवेकिनः दर्शिताः। रामायणम् “न मन्त्रिणां मतं त्याज्यं राज्ञा धर्मार्थदर्शिभिः।”⁶ अत्र मन्त्रिणः (अमात्याः) धर्मार्थयोः निर्णायिकाः इति प्रतिपादनम् अस्ति। हनुमान् स्वयं रामस्य दूतः, सचिवः, अमात्यतुल्यः च आसीत्- “बुद्धिमतां वरिष्ठो हि हनुमान्।”⁷ अयं श्लोकः अमात्यस्य बुद्धिप्रधानस्वरूपं दर्शयति।

महाभारते अमात्यः

महाभारते अमात्यस्य भूमिका अत्यन्तं विस्तृता। विदुरः अमात्यस्य आदर्शप्रतिमूर्ति इति सर्वमान्यः। विदुरनीतौ “न राजा राज्यमर्हति अमात्यैरविवेकिनः।”⁸ अत्र अमात्यविवेकविना राजत्वं निष्फलम् इति प्रतिपादितम्। विदुरः सत्यवादी, निर्भीकः, धर्मनिष्ठः च- “हितं मन्येऽहम् राज्यस्य विदुरोक्तं महामते।”⁹ रामायण-महाभारतयोः आधारात् अमात्यस्य गुणाः-

1. धर्मपरायणता
2. निर्भीकवक्ता
3. राजहितचिन्तकः
4. बुद्धिप्रधानः
5. नीतिशास्त्रविद्

इति निश्चिताः। वैदिक-इतिहासकालीनसाहित्ये अमात्यः केवलं आज्ञापालको न, अपि तु राजधर्मस्य संरक्षकः तथा नीतिपथप्रदर्शकः आसीत्।

कौटिल्य-अर्थशास्त्रे अमात्यः

कौटिल्यकृतम् अर्थशास्त्रम् भारतीयराजशास्त्रपरम्परायां अमात्यविषयकं सर्वाधिकव्यवस्थितं शास्त्रम् अस्ति। अत्र अमात्यः

केवलं राजसेवकः न, अपि तु राज्यस्य वास्तविकः स्तम्भः वर्णितः। कौटिल्यः स्पष्टं वदति- “राजा चामात्यसंपन्नः प्रकृतिसंपदं विन्दते।”¹⁰ अर्थात् अमात्यसंपन्नः राजा एव राज्यसमृद्धिं प्राप्नोति। अर्थशास्त्रे अमात्यः-

1. मन्त्रणायां कुशलः
2. प्रशासनविद्
3. धर्मार्थकामेषु समदर्शी
4. राज्ञः विश्वासपात्रः

इति लक्षणैः युक्तः भवति। कौटिल्यः लिखति- “मन्त्रिणोऽमात्याश्च कार्यसिद्धिकराः स्मृताः।”¹¹

अमात्यपरीक्षा

कौटिल्यस्य मते अमात्यचयनम् अन्धविश्वासेन न, अपि तु गणितीय-व्यावहारिक-नैतिकपरीक्षाभिः करणीयम्। अर्थशास्त्रे “उपधाभिः परीक्षेत अमात्यान् कार्यसाधकान्।”¹² उपधापरीक्षाः चतस्रः निर्दिष्टाः-

1. धर्मोपधा
2. अर्थोपधा
3. कामोपधा
4. भयोपधा

एताः परीक्षाः अमात्यस्य आन्तरिकं चरित्रं प्रकाशयन्ति।

अमात्यस्य गुणाः (According to Kautilya)

कौटिल्येन निर्दिष्टाः अमात्यगुणाः- “शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालज्ञः”¹³ अर्थात्- शुद्धाचारः, कार्यदक्षः, स्मृतिशीलः, देशकालविवेकी च अमात्यः भवेत्।

अमात्यस्य दोषाः

अर्थशास्त्रे अमात्यदोषाः अपि स्पष्टाः- “लोलुपो मूर्खो मद्यपः स्त्रीलोलुपः अमात्यः राज्यनाशकः।”¹⁴ अतः अमात्यदोषः राजनाशस्य कारणम् इति कौटिल्यस्य मतम्।

स्मृतिग्रन्थेषु अमात्यः

मनुस्मृतौ अमात्यः धर्माधिष्ठितः भवेत्- “अमात्यान् शीलसम्पन्नान् प्राज्ञान् कृत्वा विचारयेत्।”¹⁵ मनुः पुनः चेतयति- “अमात्यदोषात् पतति राजा।”¹⁶ याज्ञवल्क्यः अमात्यं न्यायकार्यम् अपेक्षते- “मन्त्रिणः शास्त्रविदुषो नीतिज्ञाश्च नियोजयेत्।”¹⁷ नारदः अमात्यं न्यायसभायाः स्तम्भं मन्यते- “अमात्यवचनं श्रुत्वा राजा न्यायं प्रपद्यते।”¹⁸ कौटिल्य-अर्थशास्त्रे अमात्यः राज्ययन्त्रस्य चालकः इति रूपेण प्रतिष्ठितः, जबकि स्मृतिग्रन्थेषु सः धर्मस्य संरक्षकः इति प्रतिपादितः। उभयोः समन्वयेन आदर्श-अमात्यस्वरूपं सिद्ध्यति।

नीतिशास्त्रेषु अमात्यः

नीतिशास्त्रग्रन्थाः संस्कृतसाहित्ये राजव्यवहारस्य व्यवहारिकं पक्षं प्रकटयन्ति। यत्र अर्थशास्त्रे प्रशासनिकसूत्राणि दृश्यन्ते, तत्र नीति-शास्त्रेषु अमात्यस्य नैतिक, मनोवैज्ञानिक तथा लोकव्यवहारकुशल स्वरूपं निरूप्यते। अमात्यः अत्र न केवलं कार्यकर्ता, अपि तु राज्ञः हितैषी मित्रम् इति रूपेण प्रतिष्ठितः।

चाणक्यनीतौ अमात्यस्य गुणाः स्पष्टतया निरूपिताः सन्ति। चाणक्यः अमात्यं बुद्धिसम्पन्नं, निर्भीकवक्ता, गोपनीयतायुक्तं च मन्यते।

“नास्मिन्स्थाने वदेत् राजा न मन्त्रं बहुभिः सह।”¹⁹ अत्र अमात्यः गोपनीयमन्त्रस्य योग्यपात्रं भवति। पुनः “मन्त्री तु शीलसम्पन्नो राजकार्येषु पण्डितः।”²⁰

कामन्दकः अमात्यस्य विस्तृतं स्वरूपं निरूपयति। नीतिसारे अमात्यः राज्ञः नेत्रवत् दर्शितः “राज्ञो नेत्रं च मन्त्रः स्यात्।”²¹ कामन्दकः अमात्यस्य प्रमुखगुणान् निर्दिशति- “सत्यवादी जितक्रोधो नीतिज्ञो देशकालवित्।”²²

हितोपदेशः नीतिकथामाध्यमेन अमात्यस्य चरित्रं प्रकाशयति। अत्र अमात्यः मित्रतुल्यः वर्णितः। “मित्रं भवति कार्येषु संकटेषु विशेषतः।”²³ राज्ञः अमात्यः संकटे तस्य वास्तविकं मित्रं भवति।

पञ्चतन्त्रे अमात्यः नीति-प्रेरकः तथा व्यावहारिकबुद्धेः प्रतीकः अस्ति। विष्णुशर्मा कथासु अमात्यस्य बुद्धिकौशलं दर्शयति। “बुद्धिर्बलं ततो ज्यायसी।”²⁴ अयं श्लोकः अमात्यस्य बौद्धिकश्रेष्ठतां सूचयति।

नीतिशास्त्रकाराः अमात्यदोषान् अपि विवेचयन्ति- “लोलुपः स्वार्थपरश्च अमात्यः राज्यनाशकः।”²⁵ अतः अमात्यस्य चरित्रशुद्धिः अनिवार्या। नीतिशास्त्रानुसारं अमात्यः-

1. गोपनीयतापालकः
2. निर्भीकसत्यवक्ता
3. लोकव्यवहारकुशलः
4. संकटमोचकः
5. राजहितपरायणः

नीतिशास्त्रग्रन्थेषु अमात्यः राज्ञः नैतिकबुद्धिः इति रूपेण प्रतिष्ठितः। सः न केवलं आदेशपालकः, अपि तु राजनीतिपथप्रदर्शकः भवति।

संस्कृतसाहित्ये अमात्यः

काव्य-नाटकसाहित्ये अमात्यः

संस्कृतकाव्येषु नाटकेषु च अमात्यः केवलं पृष्ठभूमिपात्रं न, अपि तु कथाविकासस्य प्रमुखः सूत्रधारः भवति। नाट्यशास्त्रपरम्परायां अमात्यः प्रायः मन्त्री, सचिव, दूत अथवा राजविश्वासपात्र इति रूपेण चित्रितः। अत्र अमात्यस्य बौद्धिकता, नीतिकौशलं, राजभक्तिः, तथा संकटसमये निर्णयक्षमता विशेषतया प्रकाशते।

कालिदासस्य काव्येषु अमात्यः सौम्यः, विवेकी, धर्मज्ञः च दृश्यते। रघुवंशे दिलीप-रघुनरेन्द्रयोः शासनकाले अमात्याः धर्ममार्गे राजानं मार्गदर्शयन्ति²⁶ अत्र सचिवाः (अमात्याः) लोकहितविचारे राजा सह सहभागिनः इति भावः।

अभिज्ञानशाकुन्तले राजसभायां अमात्याः न्यायनिर्णये सहायकाः दृश्यन्ते। दुष्यन्तस्य राजधर्मपालनं अमात्यसमन्वयेन एव सम्पद्यते- “नृपतेः सहचरा हि मन्त्रिणः।”²⁷

भासस्य नाटकेषु अमात्यः प्रायः निर्भीकसत्यवक्ता भवति। प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् इति नाटके यौगन्धरायणः अमात्यस्य आदर्शप्रतिमूर्ति अस्ति। “राजहितं हि परमं व्रतममात्यस्य।”²⁸

यौगन्धरायणः स्वराज्यरक्षणार्थं आत्मबलिदानमपि स्वीकरोति। मुद्राराक्षसम् अमात्यकेन्द्रितं नाटकमेव अस्ति। अत्र चाणक्यः तथा राक्षसः—उभौ अपि अमात्यौ—राजनीतिज्ञौ, रणनीतिविदौ, बुद्धिसम्पन्नौ च चित्रितौ। “अमात्यबुद्ध्या विजयः, न केवलं बाहुबलात्।”²⁹ अत्र स्पष्टं दृश्यते यत् राज्यविजयः अमात्यबुद्धौ आश्रितः। काव्य-नाटकसाहित्ये अमात्यस्य प्रमुखगुणाः-

1. तीक्ष्णबुद्धित्वम्
2. राजनिष्ठा
3. गोपनीयतापालनम्
4. रणनीतिकौशलम्
5. संकटे धैर्यम्

काव्यदृष्ट्या अमात्यः

काव्येषु अमात्यः प्रायः

1. कथानायकस्य सहायकः
2. नीति-प्रज्ञायाः प्रतीकः
3. राजसत्ता-बुद्धिबलयोः सेतुरूपेण प्रतिष्ठितः।

संस्कृतकाव्य-नाटकसाहित्ये अमात्यः केवलं सहायकपात्रं न, अपि तु राजनीतिकबुद्धेः साक्षात् मूर्तरूपः इति प्रतिपादितः।

उपसंहारः

भारतीयकाव्यशास्त्रे अमात्यस्य स्थानम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। यद्यपि काव्यशास्त्रग्रन्थानां मुख्यविषयाः रसः, अलङ्कारः, गुणाः, रीतिः, ध्वनिः, औचित्यं च भवन्ति, तथापि नाट्यकाव्येषु महाकाव्येषु च अमात्यः कथाविकासस्य, राज्यव्यवस्थायाः, नीतिनिर्णयस्य च प्रमुखः आधारः भवति। अमात्यः इति शब्दः राज्ञः समीपे स्थित्वा मन्त्रं ददाति, राज्यकार्येषु साहाय्यं करोति, राज्यहितस्य च चिन्तनं करोति इत्यर्थे प्रयुज्यते। सः न केवलं राजपुरुषः, अपितु नीतिज्ञः, प्राज्ञः, दूरदर्शी, रहस्यगोप्ता, प्रजाहितनिरतः च भवति।

नाट्यशास्त्रे राजसभायाः प्रमुखेषु सदस्येषु अमात्यस्य गणना कृता अस्ति। तत्र अमात्यः राज्ञः हितोपदेशकः, कार्यसाधकः, मन्त्ररक्षकः, राज्यव्यवहारस्य नियामकश्च निरूपितः। नाटकेषु सः नायकस्य सहायकरूपेण, सन्धिविग्रहविचक्षणरूपेण, राज्यस्य रक्षकत्वेन च दृश्यते। मुद्राराक्षस नाम्नि नाटके अमात्यचरित्रस्य उत्कृष्टं चित्रणं दृश्यते। तत्र चाणक्यस्य राक्षसस्य च राजनैतिकप्रज्ञा, कूटनीतिः, राष्ट्रनिष्ठा च अमात्यस्य आदर्शस्वरूपं प्रकाशयतः। अमात्यः समयानुकूलं निर्णयं करोति, राज्यस्य स्थैर्यं च रक्षति।

काव्येषु अमात्यस्य प्रमुखाः गुणाः—प्रज्ञा, धैर्यम्, सत्यनिष्ठा, गोपनीयता, न्यायप्रियता, कार्यदक्षता, दूरदर्शिता, राजभक्तिः, प्रजाहितचिन्ता चेति। एते गुणाः तस्य व्यक्तित्वं गौरवेण विभूषयन्ति। महाकाव्येषु अपि अमात्यः राज्ञः परमविश्वस्तः परामर्शदाता भवति। युद्धे, सन्धौ, दण्डनीतौ, कोशव्यवस्थायां, विदेशनीतौ च सः राजानं समुचितं मार्गदर्शनं करोति। तेन राज्यस्य स्थैर्यं, समृद्धिः, प्रजासुखं च संवर्धयते। अतः काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या अमात्यः केवलं राजकीयाधिकारी नास्ति, अपितु धर्मस्य, नीतेः, प्रज्ञायाः, राज्यहितस्य च मूर्तिमान् प्रतिनिधिः अस्ति। तस्य चरित्रेण काव्येषु यथार्थता, औचित्यम्, नीतिगौरवं, राजनैतिकपरिपक्वता च सुष्ठु प्रतीयते। एवं अमात्यः भारतीयकाव्यपरम्परायां आदर्शराजपुरुषरूपेण प्रतिष्ठितः दृश्यते।

पाद टिप्पणी

- 1 ऋ० १.१८७.३
- 2 मनु ७.५४
- 3 ऋग्वेदः १.१८७.३
- 4 अथर्ववेदः ६.८७.१
- 5 शतपथब्राह्मणम् ५.३.१.७
- 6 अयोध्याकाण्डः ८.१२
- 7 सुन्दरकाण्डः ३०.४८
- 8 महाभारतम्, उद्योगपर्व ३३.४५
- 9 सभापर्व ५८.२३
- 10 अर्थशास्त्रम् १.७.१
- 11 अर्थशास्त्रम् १.१५.३
- 12 अर्थशास्त्रम् १.१०.१
- 13 अर्थशास्त्रम् १.९.६
- 14 अर्थशास्त्रम् १.८.४
- 15 मनुस्मृति ७.५४
- 16 मनुस्मृति ७.५६
- 17 याज्ञवल्क्यस्मृति १.३१२
- 18 नारदस्मृति १.२३
- 19 चाणक्यनीति ५.१२
- 20 चाणक्यनीति ७.८
- 21 कामन्दकीय नीतिसारः १.६

- 22 कामन्दकीय नीतिसारः २.१४
- 23 हितोपदेशः मित्रलाभः १.४
- 24 पञ्चतन्त्रम् १.२३
- 25 चाणक्यनीति १०.५
- 26 रघुवंशम् १.१७
- 27 अभिज्ञानशाकुन्तलम् ५.२
- 28 प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, अङ्क १
- 29 मुद्राराक्षसम् १.८